

Krzysztof Firlej

Formy organizacyjne zagospodarowania ziem polskich na przestrzeni wieków

Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy 4,
21-36

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

KRZYSZTOF FIRLEJ

FORMY ORGANIZACYJNE ZAGOSPODAROWANIA ZIEM POLSKICH NA PRZESTRZENI WIEKÓW

Streszczenie: Niniejsze opracowanie zawiera historyczny przegląd form organizacyjnych gospodarstw i przedsiębiorstw rolnych na ziemiach polskich. Opisano w nim kolejno folwarki, latyfundia, gospodarstwa włościańskie, manufaktury i przedsiębiorstwa kapitalistyczne funkcjonujące w polskim rolnictwie na przestrzeni wieków. Analiza w ujęciu historycznym pokazała, że ich ukształtowanie i modyfikacje zachodziły proporcjonalnie do potrzeb, w zależności od stanu zamożności właścicieli oraz warunków społeczno-politycznych. W artykule starano się też zaznaczyć, że wczesne formy sięgające nawet kilkuset lat wstecz, posiadały symptomy aktualnie funkcjonujących przedsiębiorstw kapitalistycznych, których struktura organizacyjna i metody zarządzania są uważane za optymalne w gospodarce rynkowej.

Słowa kluczowe: rozwój, forma organizacyjna, folwark, latyfundium

1. WSTĘP

Przełóżając w ujęciu historycznym formy organizacyjne gospodarstw i przedsiębiorstw rolnych na ziemiach polskich, można zauważyć, że ich ewolucja przyczyniła się do ukształtowania przekonania, iż ich wczesne formy sięgające nawet kilkuset lat wstecz, posiadały symptomy aktualnie funkcjonujących przedsiębiorstw kapitalistycznych, których struktura organizacyjna i metody zarządzania są uważane za optymalne w gospodarce rynkowej. Celem niniejszego opracowania jest ukazanie na podstawie historycznego przeglądu form organizacyjnych gospodarstw i przedsiębiorstw rolnych na ziemiach polskich następujących kolejno przekształceń w obszarze ich organizacji, zarządzania nimi i adaptacji do istniejących warunków, jakie przyczyniły się do ukształtowania nowoczesnych przedsiębiorstw kapitalistycznych, w pełni przygotowanych do funkcjonowania w gospodarce rynkowej. Jednostki organizacyjne w rolnictwie, przechodząc kolejne etapy rozwoju w postaci folwarków – jako wielkich fortun magnatów i świeckich, latyfundiów i gospodarstw włościańskich – będących

formami przejściowymi, dobrze zorganizowanymi i efektywnie gospodarującymi, przekształcały się w kapitalistyczną formę gospodarowania w okresie zaborów i międzywojennym. Rozwój sił wytwórczych w rolnictwie charakteryzował się stopniowym przechodzeniem od form feudalnych, pańszczyźnianych do gospodarki towarowej i form kapitalistycznych¹. Dzisiaj możemy ocenić, że były to już dobrze funkcjonujące gospodarstwa i przedsiębiorstwa polskiej gospodarki żywnościowej, które pomimo trudów drugiej wojny światowej, zachowały swój charakter i zapoczątkowały jej rozwój po wojnie.

2. FOLWARK SZCZEGÓLNĄ FORMĄ ORGANIZACJI GOSPODARKI PAŃSZCZYŹNANEJ

Przemiany w gospodarowaniu na ziemiach polskich na przestrzeni wieków zachodziły bardzo powoli, wolniej niż na terenach Europy Zachodniej, gdzie były skutkiem odkryć geograficznych i wpływu merkantylnizmu przyczyniającego się do ciągłego ich rozwoju od początku XV w. W celu zwiększenia dochodów szlachta tworzyła w miejsce dawnych wsi liczne miasta oraz miasteczka, ściągając do nich kupców i rzemieślników. Umożliwienie szlachcie wolnego handlu płodami rolnymi spowodowało zachętę do wzrostu produkcji w gospodarstwach rolnych. Skutkiem tego było pogardliwe odnoszenie się szlachty do mieszczaństwa i zajęć przemysłowo-handlowych i rozpowszechnianie polityki nazywanej później merkantylnizmem agrarno-szlacheckim. Istniejące wówczas ustawodawstwo Rzeczypospolitej popierało przywóz na jarmarki zagranicznych towarów, przeważnie przez obcych kupców, co wydatnie obniżało konkurencyjność rodzimej produkcji. Wytworzone dobra nie mogły znaleźć zbytu, a konstytucje sejmowe² zabraniały wywozu wyrobów przemysłu krajowego, pozwalając jedynie szlachcie eksportować płody własnego gospodarstwa. Tworzeniu nowych folwarków sprzyjał prowadzony od 1423 r. skup sołectw. Szlacheckie *absolutum dominiuum*, czyli pełna władza nad chłopem spowodowało na koniec XVI w. zamianę ogółu ludności mieszkającej na wsi w poddanych chłopów pańszczyźnianych, gdyż zarówno kmiecie, zagrodnicy, chałupnicy i komornicy byli zobowiązani do określonych prac pańszczyźnianych, nawet bez zapłaty za wykonywane czynności. Równocześnie w szybkim tempie zwiększano pańszczyznę, choć stawała się ona coraz mniej wydajna. Do rzadkości należały w dawnej Rzeczypospolitej folwarki bezpańszczyźniane. Wcześniej prowadzone wsie czynszowe, które były dogodnym źródłem dochodu dla dworów, od drugiej połowy XVII w. zmieniono

¹ B.M. Wawrzyniak, *Monografia rolnictwa województwa kujawsko – pomorskiego*, Oficyna Wydawnicza Włocławskiego Towarzystwa Naukowego, Włocławek 2002, s. 20.

² konstytucje sejmowe – w dawnej Polsce prawo ustanowione przez sejm (ówczesne ustawy); rozróżniano konstytucje sejmowe wieczyste i konstytucje sejmowe czasowe; w XVI w. rozpoczęto ich druk (od 1543 r. w języku polskim), <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo.php?id=3925282> [27.02.2011].

na pańszczyźniane. Rozpoczęte na nowo z końcem XVII w. czynszowanie dóbr królewskich na Litwie nie przynosiło pożądanych rezultatów, a dobre wyniki osiągnano w pobliskich wsiach Poznania, gdzie w pierwszej połowie XVIII w. folwarki rozparcelowano na gospodarstwa czynszowe. Miało to miejsce w okresie, gdy rolnictwo było wyraźnie dyskryminowane i poddawane rabunkowej gospodarce rozwijających się manufaktur zapowiadających początki kapitalizmu, a wraz z rozkwitem życia przemysłowego, którego koszty ponosiło chłopstwo, następował niebywały rozwój miast i jednoczesna zapaść wsi³. Niektóre dobra magnackie zaczęły stosować czynsze na coraz większą skalę, zwłaszcza w drugiej połowie XVIII w., co jednak do końca Rzeczypospolitej szlacheckiej nie zmieniło ogólnego obrazu wsi, jako pańszczyźnianej.

Największe znaczenie miały już w XV w. obok średniej własności świeckiej i duchownej wielkie fortuny kościelne, np. biskupów krakowskich i arcybiskupów gnieźnieńskich. W drugiej połowie XVI w. nastąpiła era tworzenia wielkich fortun magnatów świeckich. W tym okresie istniała dobra koniunktura na zbyt płodów rolnych zarówno na rynku wewnętrznym, jak i zewnętrznym, która w rolnictwie musiała przeciwstawiać się systematycznemu spadkowi wartości pieniądza. Szlachta zaczęła systematycznie dążyć do tworzenia nowych folwarków lub powiększania obszaru starych, co z kolei implikowało przemiany czynszowych gospodarstw chłopskich w gospodarstwa pańszczyźniane.

Folwark istniał już przed kolonizacją na prawie niemieckim, a szczególnie rozpowszechnił się od XIII do XVIII w. Na jego zasadach prowadzono gospodarkę w wielu dobrach państwowych, kościelnych i szlacheckich, pomimo przewagi i postępów w gospodarstwach czynszowych. Folwarki były własnością panów feudalnych, którzy rozszerzali je przez wykup, komasację, a nawet zabór ziemi chłopskiej, głównie pustych łąnów. Ich rozwojowi sprzyjała kolonizacja na prawie niemieckim, gdyż mogły wówczas tworzyć się na wsiach 3–5 łąnowe i większe folwarki sołtysie. Folwarki przed kolonizacją na prawie niemieckim opierały się głównie na pracy ludności niewolnej, a później na robociźnie czynszowych chłopów prowadzących samodzielne gospodarstwa wynoszącej kilka dni w roku i na robociźnie najemnej. Folwarki charakteryzowały się szczególną organizacją gospodarki pańszczyźnianej, która była wszędzie do siebie podobna i stanowiły wielkie gospodarstwa rolne nastawione na masową produkcję. Początkowo powstawały w pobliżu spławnych rzek bądź dużych aglomeracji miejskich, co dawało możliwości wywozu i sprzedaży płodów rolnych. Folwarki zobowiązane były wówczas do świadczenia pańszczyzny przez chłopów. W gospodarce folwarcznej końca XVI i początku XVIII w. wystąpiły znaczne trudności związane ze spadkiem cen na produkty rolne. Szlachta dążąc do utrzymania dotychczasowych dochodów zwiększyła posiadane areale ziemi folwarcznej, często kosztem gospodarstw chłopskich, podniosła wymiar pańszczyzny, a ekstensywna gospodarka

³ A. Czyżewski, A. Henisz-Matuszczak, *Rolnictwo Unii Europejskiej i Polski, Studium porównawcze struktur wytwórczych i regulatorów rynków rolnych*, Akademia Ekonomiczna w Poznaniu, Poznań 2006, s. 11–12.

doprowadziła do spadku globalnych rozmiarów produkcji. Od początku XVIII w. coraz częściej w folwarkach korzystano z pracowników najemnych, bądź oddawano za czynsz część ziemi w dzierżawę chłopom. Uwłaszczenie chłopów⁴ i zniesienie pańszczyzny w XIX w. zmusiło właścicieli folwarków do oparcia produkcji wyłącznie na pracy najemnej oraz do wprowadzenia nowych, bardziej wydajnych metod uprawy ziemi. Pańszczyźniany folwark szlachecki przekształcił się w gospodarstwo kapitalistyczne.

3. LATYFUNDIA I GOSPODARSTWA WŁOŚCIAŃSKIE, JAKO FORMY PRZEJŚCIOWE, ZORGANIZOWANE I EFEKTYWNE GOSPODARUJĄCE

Wiek XVI to okres kształtowania się fundamentalnych form, które przyniosła praktyka rządzenia wielką własnością. Wybijającą się formą była włość (*dominium*) szlachecka i magnacka, która umożliwiała samowystarczalne życie gospodarcze, a dwór szlachecki, bądź magnacki lub folwark były głównym ośrodkiem tego życia. W tego rodzaju gospodarstwach prowadzono uprawę polową roli i roślin, zorganizowany chów zwierząt, ogrodnictwo, gospodarkę leśną, rybną i przemysłów rolnych. Rozpowszechniały się różne działy rzemiosła takie jak: browary, gorzelnie, młyny, tartaki, a także cegielnie, huty, kuźnie żelaza oraz przemysł szklany, przędzalniczy itp., które działały zależnie od rodzaju posiadanych surowców na danym terenie. Panowie mieli zagwarantowane swoje interesy, ponieważ posiadali monopol na wytwarzanie na miejscu artykułów pierwszej potrzeby, ich sprzedaż oraz zmuszali chłopów do korzystania z swoich urządzeń przemysłowo – rolnych. Większość magnatów nie znała się na gospodarstwie rolnym i nie zawsze się nim interesowała, zostawiając je w zarządzie swych plenipotentów⁵, namiestników i ekonomów. Przedstawicielom rodów magnackich chodziło głównie o utrzymanie i powiększenie ilościowe swych majątków oraz o zapewnienie ich dziedziczenia⁶. W celu pozbycia się kłopotów związanych z prowadzeniem gospodarstwa na własny rachunek, oddawano w dzierżawę całe majątki lub pewne ich części na okres od kilku do kilkunastu lat. Dzierżawa i zastaw majątków ziemskich upowszechniły się szczególnie w latyfundiach magnackich w Polsce XVIII wieku. Latyfundium magnackie było wielką posiadłością ziemską, należącą do określonej osoby, rodu lub dóbr kościelnych. Charakteryzowało się wysokim stopniem samowystarczalności, a ekonomiczną podstawą ich istnienia była praca

⁴ Uwłaszczenie chłopów według S. Średniowskiego był procesem wychodzenia chłopstwa z ram formacji feudalnej oraz kształtowaniem się nowej kapitalistycznej struktury agrarnej. S. Średniowski, *Uwłaszczenie chłopów w Polsce*, Warszawa 1955, s. 2.

⁵ plenipotent – osoba posiadająca czyjąś plenipotencję, czyli ogólne upoważnienie kogoś do podejmowania zwykłych czynności prawnych w imieniu i na rzecz osoby, którą reprezentuje.

⁶ S. Inglot., W. Nowicki, B. Strużek, A. Żabko-Potopowicz, *Zarys polskiej myśli ekonomiczno-rolniczej do drugiej wojny światowej*, PAN, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1973, s. 14–15.

chłopów pańszczyźnianych. Latafundia powstawały w drodze łączenia dzierżaw gruntów publicznych, zagarniania ziemi drobnymi właścicielami za długi, wykupu lub nadeń wódców, a pod względem administracyjnym i gospodarczym były zorganizowane niemal jak odrębne państwa.

Pierwszym ekonomistą, który szerzej zainteresował się sprawą najkorzystniejszego stosunku między gospodarstwami wiejskimi różnych rozmiarów był F. Skarbek, który twierdził, że korzystną formą dla nich są małe gospodarstwa włościańskie, które dzięki pieczołowitości właściciela najlepiej wykorzystują urodzajność ziemi, przez co ich produkcja jest bardzo oszczędna. Dopuszczalną granicą wielkości gospodarstw był taki rozmiar, przy którym dawało ono utrzymanie ich właścicielom wraz z rodziną, zatrudnienie dla nich, a nawet dla pełnej ilości sił najemnych oraz dostarczało nadwyżek, które były przeznaczone na sprzedaż. Uzyskiwane dochody pozwalały na dalsze rozwój gospodarstwa, a plody rolne sprzedawane na rynku wpływały dodatnio na rozkwit miast przez ułatwienie ich aprowizacji (zaopatrzenie w artykuły żywnościowe). Małe gospodarstwa według F. Skarbka odpowiadały naszemu pojęciu dużych gospodarstw chłopskich. Uważał, że gospodarstwa dające tylko możliwość utrzymania się, nie pozwalały na żadne oszczędności i były szkodliwe, gdyż nie służyły aprowizacji miast, nie zatrudniały należycie żywego inwentarza, prowadząc często do marnotrawstwa części zbiorów zużytego na jego utrzymanie.

4. KAPITALISTYCZNE FORMY WŁASNOŚCI W OKRESIE ZABORÓW

W początkach XIX wieku podstawową formą społeczno-ekonomiczną organizacji rolnictwa był folwark i zależne od niego gospodarstwa pańszczyźniane. Najdłużej te formy przetrwały na terytorium Królestwa Polskiego, ze względu na długotrwałe utrzymywanie się pańszczyzny, mającej zasadnicze znaczenie dla funkcjonowania gospodarstw. W tym czasie podejmowano próby usprawnienia gospodarki folwarku pańszczyźnianego, które stanowiły kontynuację reform podejmowanych u schyłku istnienia Rzeczypospolitej. Odseparowano pola dworskie od chłopskich oraz dokonano pomiaru gruntów. Ponadto ustalono wymiar powinności w ramach poszczególnych wsi oraz usprawniono kontrolę wykorzystania robocizny pańszczyźnianej i jakości pracy. Pańszczyzna była uzupełniana przez najem przymusowy czeladzi z wolnego najmu. Od 1830 r. folwarki rozszerzały zakres prac polowych wykonywanych w sposób zaprzęgowy, własnymi narzędziami i maszynami oraz zatrudniały coraz liczniejszą czeladź, jak również dążyły do zwiększania arealu dworskiego i ulepszały zabiegi agrotechniczne. Skutkiem tego był upadek pańszczyzny sprzężanej i rugowanie chłopów z większych gospodarstw. Opustoszałe grunty włączano częściowo do folwarków, a częściowo przeznaczano na wyposażenie małych gospodarstw, dostarczających niewielkiej ilości pańszczyzny pieszej lub na wynagrodzenie czeladzi. Pomimo tego, że wciąż utrzymywała się jeszcze pozaekonomiczna zależność wsi od folwarku (mimo zniesienia poddaństwa osobistego konstytucją 1807 r. w Księstwie

Warszawskim) wzrastało znaczenie wolnego najmu i uległa zmianie struktura gospodarstw chłopskich oraz następował podział ziemi między wieś a dwór, na korzyść tego ostatniego⁷. Przeprowadzone reformy czynszowe przyniosły bardziej radykalne zmiany w organizacji produkcji rolnej, gdyż zamiana pańszczyzny na czynsze doprowadziła do uniezależnienia się gospodarstw chłopskich od dworu oraz zmuszała folwarki do oparcia swej produkcji niemal wyłącznie na pracy wolnonajemnej. Przeprowadzenie reform trwało kilkanaście lat, a zawierane umowy pomiędzy chłopami i dworem przewidywały możliwość powrotu do pańszczyzny lub możliwość odrobienia czynszów, a nawet wyznaczały obowiązek odrabiania niewielkiej liczby dni pańszczyzny w roku. Pogarszająca się sytuacja części chłopów, wzrost liczby bezrolnych, a ze strony dworu dążenie do maksymalnego ograniczania wydatków pieniężnych prowadziły do rozpowszechniania się tzw. odrobków. Polegały one na odrabianiu na rzecz folwarku ustalonej liczby dniówek w okresie pilnych robót rolnych. Roboty były wykonywane za prawo pasania bydła, za zagony pod kartofle lub pożyczane na przednówku zboża. Elementy feudalnych stosunków utrzymywały się w rolnictwie nawet po reformach uwłaszczeniowych, szczególnie na ziemiach wschodnich.

W początkowym okresie XIX wieku na ziemiach polskich zrodziła się spółdzielczość, gdzie w 1816 roku ks. S. Staszic założył pierwszą na świecie spółdzielnię pod nazwą „Hrubieszowskie Towarzystwo Rolnicze”. Równocześnie we własnych wioskach S. Staszic uwłaszczył chłopów, którzy zaczęli wspólnie i dobrowolnie prowadzić gospodarstwo i „ratować się w nieszczęściach” według zasad specjalnie dla nich napisanego regulaminu. Zadbano także o podział wypracowanych dochodów, które były dzielone między nich oraz w pozostałej części przeznaczane na rozwój gospodarstw, cele kulturalne i oświatowe. Na plan pierwszy wysunięto kształcenie chłopskich dzieci, które miały zapewnić w przyszłości przetrwanie towarzystwa.

Po klęsce Napoleona zaczynają powracać na polskie ziemie coraz bardziej światli właściciele gospodarstw, którzy zaczęli wdrażać nowoczesne rozwiązania w swoich systemach gospodarowania, systemach upraw i wprowadzać nowoczesne maszyny do produkcji. Wśród najważniejszych można wymienić takie nazwiska, jak Dezydery Chłapowski z Wielkopolski czy Hipolit Cegielski i Karol Marcinowski z Poznania. Pierwszy z nich, gdy osiadł w rodzinnej Turwi wprowadził w swoim majątku zasady nowoczesnie funkcjonującej gospodarki. W tym celu wielokrotnie udawał się do Anglii, gdzie pracując fizycznie w tamtejszych gospodarstwach zdobywał umiejętności praktyczne. Zdobyta wiedza i nowoczesne, jak na ówczesne czasy zarządzanie gospodarstwem przyczyniły się do powstania w Turwii jednego z najlepszych gospodarstw. Chłapowski jako pierwszy zamiast trójpolówki wprowadził płodozmian, żelazny pług, rozpoczął siał koniczynę, rozparcelował część swoich gruntów pomiędzy chłopów, a także przyczynił się do opracowania planu ich uwłaszczenia w Wielkim Księstwie Poznańskim.

⁷ A. Mączak, *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1981.

Początek większych zmian w społecznej i gospodarczej strukturze wsi nastąpił w momencie oczynszowania połączonego z likwidacją folwarku, gdy chłopskie gospodarstwa rodzinne o drobnotowarowej produkcji stały się wówczas panującą formą organizacyjno-produkcyjną. Akcja kolonizacyjna zapoczątkowana przez władze zaborcze na dużą skalę oraz reformy czynszowe stanowiły dla gospodarstw chłopskich etap przejściowy, niestety nie do systemu dzierżaw – jak domagała się tego wzorem stosunków angielskich część ziemiaństwa Królestwa – lecz do przejścia na własność użytkowanych gospodarstw. Po oczynszowaniu nastąpiła regulacja gruntów, a wraz z nią intensyfikacja gospodarki towarowej, co przyczyniło się do wzrostu samodzielności gospodarczej wsi, które stawały się coraz zamożniejsze.

W okresie od zniesienia poddaństwa osobistego w Prusach i Królestwie Polskim do zakończenia reform uwłaszczeniowych występowało ogromne zróżnicowanie gospodarstw chłopskich. Równocześnie występowały i wzajemnie krzyżowały się dawne, tradycyjne podziały wraz z nowymi kapitalistycznymi. W trzech zaborach występował różny zakres wolności osobistej, prawa do użytkowania gospodarstw, ich wielkości i obciążenia. Agrarna struktura wsi w ujęciu trójzaborowym jest szczególnie trudna do oceny, gdyż ówczesne przemiany następowały w różnym zakresie, w zależności od panujących stosunków. Podsumowując można stwierdzić, że położenie chłopa w tych czasach wyznaczała w znacznym stopniu działalność ustawodawcza państwa i polityka wielkiej własności ziemskiej. Chłopi specjalizowali się w produkcji roślin przemysłowych, warzywnictwie i hodowli zwierzęcej. Z czasem zaczęli przejmować na własność użytkowane gospodarstwa, przy zachowaniu wielkiej własności ziemskiej, co stworzyło nową formę społeczno – ekonomiczną organizacji rolnictwa, czyli współlistnienie wielko- i drobnotowarowej produkcji. Powstawały małe przedsiębiorstwa kapitalistyczne w miejsce majątków obszarnczych i dużych gospodarstw chłopskich, przede wszystkim w zaborze pruskim, gdyż na pozostałych ziemiach przeważały gospodarstwa rodzinne w niewielkim stopniu zatrudniające najemnych pracowników. Głównym celem funkcjonowania gospodarstw rodzinnych było zaspokojenie potrzeb i bytu rodziny, a zakres produkcji towarowej dyktowała konieczność zdobycia niezbędnej do egzystencji gotówki oraz dążenie do dokupienia ziemi.

Od drugiej połowy XIX wieku, gdy na terenach ziem polskich zaczęły panować warunki kapitalistycznej własności ziemi, podstawowym kryterium klasyfikacji gospodarstw chłopskich stała się ich wielkość. Wśród gospodarstw pojawiły się gospodarstwa karłowate, małorolne, średniorolne i wielkorolne. Gospodarstwa te charakteryzowały się różnym wyposażeniem w inwentarz żywy, zatrudnianiem najemnej siły roboczej, pełnieniem przez nie funkcji głównej lub tylko dodatkowego źródła dochodu. Gospodarstwa chłopskie były bardzo zadłużone i obciążone, szczególnie po reformach uwłaszczeniowych wszelkiego rodzaju spłatami na rzecz dziedziców – ziemią, robocizną, ziarnem, czy też spłatami w formie podwyższonych podatków. Nie dysponowały odpowiednim kapitałem, a brak dostępu do kredytu wymuszał dokonywanie wyłącznie inwestycji niezbędnych do zapewnienia swej egzystencji. Były to w zasadzie gospodarstwa niezależne,

jednak funkcjonowały w niekorzystnych dla siebie warunkach ekonomicznych, przez co nie zdołały wyzwolić się od różnych półfeudalnych form zależności wobec dworu. Chłopi dążyli do powiększania areалу posiadanego gospodarstwa niejednokrotnie za cenę wysokiego zubożenia i bardzo niskiego poziomu życia. Pomimo tego następowało znaczne rozdrobnienie gospodarstw i gwałtowny wzrost liczby ludności bezrolnej. W każdym z zaborów występował wspólny kierunek przemian polegający na powiększaniu się liczby gospodarstw silniejszych przy równoczesnym zmniejszaniu stanu posiadania ziemi przez chłopów. Szczególnie w zaborze pruskim występował spory odsetek dużych obszarowo gospodarstw o charakterze kapitalistycznym. Inaczej wyglądała sytuacja w pozostałych zaborach, gdzie pogłębiał się proces pauperyzacji znacznego odsetka gospodarstw prowadzący do zahamowania postępu rolniczego.

Oslabieniu uległa również pozycja i potencjał gospodarczy folwarków ze względu na utratę pracy pańszczyźnianej i dochodów z czynszów chłopskich. Wiele z gospodarstw nie mogło sprostać wymaganiom gospodarki kapitalistycznej, zdobyć fundusze na opłacenie wolnonajemnych pracowników, na prowadzenie inwestycji gospodarczych i zapłatę podatków. Z tego względu ziemia przechodziła coraz częściej w inne ręce i wzrastało zadłużenie wielkiej własności ziemskiej⁸. Nastąpiło szerzenie się niebezpiecznego dla gospodarki procesu deforestacji⁹, gdyż był to najprostszy sposób zdobycia gotówki. Niewielka część majątków, szczególnie na ziemiach zaboru pruskiego, zdołała przejść na tory intensyfikacji produkcji i rozwijała ją w przemyśle przetwórczym.

Większość dóbr pozostawała w administracji własnej, jak również szeroko rozpowszechniły się dzierżawy. Istniejące jeszcze folwarki rozbudowały swoje centra administracyjne, a dla rekrutującej się spośród bezrolnych czeladzi budowano tzw. czworaki, sześcioraki oraz przeznaczone na różne cele budynki i zabudowania gospodarcze. Przemianom organizacyjnym podlegały wielkie majątki ziemskie, co było wynikiem rozpowszechniania się pracy wolnonajemnej i mechanizacji, rozwoju myśli ekonomicznej oraz wyodrębnianie się specjalistycznych dyscyplin ekonomiczno – rolniczych. Nie wystarczała już prosta rejestracja obrotów gotówkowych i materiałowych w folwarkach oraz szacowanie wartości dóbr ziemskich

⁸ Proces rozwoju wielkiej własności ziemskiej zapoczątkowany został podczas rozbicia dzielnicowego i wpłynął na wzrost politycznej roli możnowładztwa, którego podstawą społecznej pozycji i politycznego znaczenia stała się ziemia. Następuje wtedy proces rozwoju wielkiej własności ziemskiej w drodze: nadań ziemskich od monarchy, przekształcenia nadań czasowych (beneficjów) we własność dziedziczną, zajmowania pod uprawę gruntów na obszarach wcześniej posiadanych, kupna, dziedziczenia, zagospodarowania nieużytków oraz w drodze darowizn i testamentów, zwłaszcza w przypadku powiększenia włości kościelnych. Na powstawanie wielkiej własności ziemskiej wpływało wiele przyczyn, m.in.: nowe metody gospodarowania (nawożenie, trójpółowka, zastosowanie pługa z lemieszem i odkładnicą), pojawienie się osadników z Europy Zachodniej, rozwój hodowli, będący następstwem zwiększenia uprawy zbóż, wzrost opłacalności produkcji rolnej, uzyskiwanie immunitetów dla danej ziemi od władcy. <http://pl.shvoong.com/humanities/history/> [27.02.2011].

⁹ deforestacja – zmniejszanie powierzchni lasów wskutek ich wycinania dla pozyskania drewna i zamiany na pastwiska i pola uprawne.

według liczby poddanych, bądź ilości należnych od chłopów dniówek pańszczyźnianych. Właściciele zaczęli kalkulować rentowność reform czynszowych, które zostały przeprowadzone najczęściej z ich inicjatywy, obliczali opłacalność projektowanych inwestycji i zabiegów organizacyjnych oraz przeprowadzali działania zmierzające do oddłużenia dóbr ziemskich. W Królestwie Polskim zaczęto stosować podwójną księgowość, co było wynikiem zainteresowania ziemiaństwa zagadnieniami rachunkowości rolnej, taksacją ziemi¹⁰, rentą gruntową, kredytem i możliwościami oddłużenia. Rolnictwo w polskiej myśli ekonomicznej XIX w. było uważane za podstawowy dział gospodarki i stanowiło główne źródło dochodu z wyjątkiem Śląska i Królestwa Polskiego, które w początkach XX wieku osiągnęły wysoki stopień przemysłowienia.

5. NOWE FORMY KAPITALISTYCZNEJ WŁASNOŚCI ZIEMSKIEJ W NIEPODLEGŁEJ POLSCE

W momencie odzyskania niepodległości ziemie polskie znacznie różniły się pod względem rozwoju ekonomicznego, co wynikało z funkcjonowania różnego ustawodawstwa cywilnego, handlowego i skarbowego, istniejących różnych systemów monetarnych i kredytowych. Państwo polskie było wówczas zestawieniem szeregu części różniących się między sobą poziomem rozwoju gospodarczego, strukturą społeczną i narodową ludności oraz kulturą i tradycjami wynikającymi z różnic w rozwoju każdej dzielnicy. Gospodarstwa rolne posiadały znamiona regionalne i różniły się znacząco w zakresie rozwoju ekonomicznego i organizacyjnego. Dobra koniunktura gospodarcza panowała szczególnie w województwach centralnych tj. warszawskim, białostockim, kieleckim, lubelskim i łódzkim oraz mieście stołecznym Warszawie, gdzie istniało w 1921 roku przeszło 1224 tys. gospodarstw rolnych, zajmujących powierzchnię 11576 tys. ha, z czego gospodarstwa do 5 ha stanowiły 45%, do 10 ha 31%, a gospodarstw powyżej 50 ha było tylko 0,8%, ale zajmowały 37% ogólnej powierzchni ziemi. Województwa te, jako centralne obejmowały prawie wyłącznie teren byłego Królestwa Polskiego i charakteryzowały się prowadzeniem rolnictwa drobnotowarowego, odgrywającego większą rolę, aniżeli w byłym zaborze pruskim. Najistotniejszym problemem społeczno-gospodarczym Polski był niedostatek ziemi wśród chłopów, który szczególnie ostro występował w byłych zaborach rosyjskim i austriackim. Powoli na ziemiach polskich narastał ruch rewolucyjny i już w 1917 roku na wiecach chłopskich w Królestwie i Małopolsce uchwalono rezolucje domagające się parcelacji majątków obszarniczych. W tej sprawie podjęta została uchwała 10 lipca 1919 roku, która zapowiadała parcelację ziem państwowych i przejętych przez państwo, ziemi spekulantów wojennych i majątków źle zagospodarowanych oraz

¹⁰ Taksacja powszechna - prawne, fiskalne oraz obliczeniowe podstawy wyznaczania powszechnego podatku od nieruchomości, którego wysokość byłaby uzależniona od rynkowej wartości danej nieruchomości.

wykup nadwyżek majątków obszarniczych ponad 180 ha. Uchwała ta torowała drogę do opracowania ustawy o reformie rolnej. W 1920 roku robotnicy i chłopci przejmowali folwarki w swoje ręce na terenach wcześniej zajętych przez Armię Czerwoną, gdyż ziemia obszarnicza podlegała wówczas konfiskacie. Z tego względu, aby uchronić klasy posiadające przed całkowitym upadkiem Sejm w dniu 15 lipca 1920 roku uchwalił tzw. ustawę wykonawczą w sprawie reformy rolnej dotyczącej całej Polski, która miała przeciwdziałać programowi gospodarczemu w zakresie rolnictwa realizowanemu przez Tymczasowy Komitet Rewolucyjny Polski¹¹. Parcelacji podlegała ziemia państwowa, jak również wykupywana przymusowo przez państwo od obszarników. Dzielono także dobra kościelne. W marcu 1921 roku została uchwalona Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, której artykuł 99 uchylał decyzje o wywłaszczeniu majątków za niepełnym odszkodowaniem i umożliwiał zwrot już rozparcelowanych majątków obszarnikom, co sparaliżowało realizację ustawy o reformie rolnej¹². W praktyce realizowano parcelację majątków państwowych, a także dobrowolną parcelację majątków prywatnych za pełnym odszkodowaniem, której rozmiary były niezadowalające dla potrzeb chłopskich.

Przeważająca część ludności Polski mieszkała po pierwszej wojnie światowej na wsi, gdyż w miastach mieszkało jej zaledwie 25,5%¹³. W 1921 roku przeprowadzony został spis rolny, który wykazał, że blisko połowa użytków rolnych stanowiących około 45% ogółu ich terytorium, przypadała na 18916 wielkich gospodarstw o powierzchni powyżej 100 ha, czyli 0,6% ogółu gospodarstw rolnych. W ówczesnych czasach, tylko w Anglii, klasycznym kraju wielkiej własności ziemskiej, udział majątków obszarniczych był większy. Wśród dużych gospodarstw w Polsce poważne miejsce zajmowały majątki liczące ponad 1000 ha powierzchni, których w 1921 roku było 1964, co stanowiło 0,06% ogólnej

¹¹ Tymczasowy Komitet Rewolucyjny Polski, TKRP, utworzony 1 sierpnia 1920 w Białymstoku na polecenie Rosyjskiej Partii Komunistycznej, jako namiastka rządu na ziemiach zajętych przez Armię Czerwoną podczas wojny polsko-bolszewickiej 1919–1920, <http://portalwiedzy.onet.pl/> [27.03.2011].

¹² Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Art. 99. „Rzeczpospolita Polska uznaje wszelką własność, czy to osobistą poszczególnych obywateli, czy to zbiorową związków obywateli, instytucji, ciał samorządowych i wreszcie samego Państwa, jako jedną z najważniejszych podstaw ustroju społecznego i porządku prawnego, oraz poręcza wszystkim mieszkańcom, instytucjom i społecznościom ochronę ich mienia, a dopuszcza tylko w wypadkach, ustawą przewidzianych, zniesienie lub ograniczenie własności, czy to osobistej, czy to zbiorowej, ze względów wyższej użyteczności, za odszkodowaniem. Tylko ustawa może postanowić, jakie dobra i w jakim zakresie, ze względu na pożytek ogółu, mają stanowić wyłącznie własność Państwa, oraz o ile prawa obywateli i ich prawnie uznanych związków do swobodnego użytkowania ziemi, wód, minerałów i innych skarbów przyrody – mogą, ze względów publicznych, doznać ograniczenia. Ziemia, jako jeden z najważniejszych czynników bytu narodu i Państwa, nie może być przedmiotem nieograniczonego obrotu. Ustawy określają przysługujące Państwu prawo przymusowego wykupu ziemi, oraz regulowania obrotu ziemią, przy uwzględnieniu zasady, że ustrój rolny Rzeczypospolitej Polskiej ma się opierać na gospodarstwach rolnych, zdolnych do prawidłowej wytwórczości i stanowiących osobistą własność”, <http://www.legeo.pl/> [27.04.2011].

¹³ *Rocznik Statystyki RP 1928*, s. 24, tabl. 8.

liczby gospodarstw. Należało do nich przeszło 20% całej powierzchni ziemi, a dalsze 65% powierzchni należało do gospodarstw o obszarze powyżej 100 ha. Średnia powierzchnia takiego gospodarstwa zwanego latyfundiem wynosiła 3290 ha. Latyfundia prowadziły gospodarkę ekstensywną, a posiadana przez nie ziemia uprawna stanowiła przeciętnie tylko 36,5% całej ich powierzchni, ziemia orna 24%, a 51% lasy. W majątkach istniała mniejsza ilość inwentarza żywego i maszyn rolniczych, aniżeli miało to miejsce w gospodarstwach o mniejszej powierzchni. Latyfundia pozostawały też w tyle za mniejszymi majątkami pod względem rozwoju przemysłu rolnego. Niewiele było gospodarstw o powierzchni od 20 do 100 ha. Stanowiły one 2,7% wszystkich gospodarstw i zajmowały 9,6% ziemi¹⁴. W gospodarstwach o powierzchni powyżej 50 ha pracowało 430 tys. stałych robotników najemnych i prawie 190 tys. robotników sezonowych, najmowanych na okres 6 miesięcy, co łącznie stanowiło zatrudnienie w folwarkach w liczbie około 620 tys. robotników, nie licząc służby domowej i dorywczego najmu siły roboczej spośród biedoty wiejskiej, szeroko stosowanego w majątkach obszarnczych¹⁵. Ówczesne położenie robotników rolnych było bardzo ciężkie, gdyż pozostawali oni na tzw. ordynarii, tzn. część płacy otrzymywali w naturze, a niektórzy z nich otrzymywali na poczet ordynarii kawałek ziemi nie przekraczający 0,5 ha, który przytwierdzał robotnika do miejsca pracy i powiększał jego zależność od folwarku. Podobną rolę pełniła płaca w naturze, która była przeznaczana na utrzymanie zwierząt. Ogólnie należy zauważyć, że położenie tych robotników rolnych było o wiele gorsze, aniżeli robotników przemysłowych.

W okresie międzywojennym obok wielkich gospodarstw obszarnczych i kapitalistycznych, które stanowiły mniej niż jedną trzydziestą wszystkich, ale zajmowały połowę powierzchni ziemi, istniała ogromna ilość 1,2 mln gospodarstw o powierzchni 2–5 ha stanowiących 34% ogółu i zajmujących jedną trzydziestą całej powierzchni ziemi w Polsce. Były to często gospodarstwa mające zbyt małą powierzchnię, aby ich właściciele i członkowie rodzin mogli w nich znaleźć pełne zatrudnienie. W tym okresie w kraju istniał nadmiar siły roboczej, który nie mógł być wykorzystany produktywnie w drobnych gospodarstwach rolnych. Z drugiej strony produkcja tych gospodarstw nie była wystarczająca dla utrzymania właścicieli, więc musieli oni szukać zatrudnienia również poza rolnictwem. Znajdowali je jako sezonowi robotnicy folwarków i gospodarstw wielko-chłopskich. Nie wszystkim się to udawało, gdyż na większości terytorium Polski rolnictwo kapitalistyczne nie mogło zatrudnić wszystkich poszukujących pracy. Wiele osób musiało poszukiwać pracy poza rolnictwem, lecz cały nadmiar ludności wiejskiej nie mógł być wchłonięty przez słabo rozwinięty polski przemysł. Efektem powolnie rozwijającego się przemysłu było to, że nie mógł on w całości wchłonąć całego przyrostu naturalnego wsi polskiej, co spowodowało postępujące rozdrobnienie gospodarstw oraz zwiększenie liczby ludności

¹⁴ *Rocznik Statystyki RP 1928*, s. 77, tabl. 1.

¹⁵ *Wielka własność rolna. Statystyka Polski*, T. V, s. 14, 20 i 25, tabl. 10.

zbędnej na wsi i zaostrenie potrzeby posiadania ziemi. Czynniki te wpłynęły na nagłą potrzebę przeprowadzenia radykalnej reformy rolnej, która stała się coraz bardziej konieczna.

Pewne symptomy w tym kierunku torował dokument zwany paktem lancorońskim, w którym określono zasady polityki rządu Wincentego Witosa utworzonego w 1923 roku. Porozumienie zobowiązywało do corocznego parcelowania 200 tys. ha ziemi, wliczając w to parcelację dóbr państwowych, majątków instytucji publicznych oraz fundacji, jak również parcelację majątków prywatnych dokonywaną przez osoby prywatne. Maksymalny areal gruntów nie podlegający parcelacji to 180 ha, z tym, że na kresach wschodnich i w zachodnich dzielnicach kraju miało to być 400 ha, a dla majątków uprzemysłowionych 1000 ha. Dopiero w roku 1925 przedstawiono Sejmowi projekt ustawy o reformie rolnej, który oparty był na koncepcji zawartej w pakcie lancorońskim. Ustawa została uchwalona w dniu 28 grudnia 1925 roku, już po dymisji następnego rządu pod przewodnictwem W. Grabskiego. Podstawą ustawy reformy rolnej była dobrowolna parcelacja, a pierwszeństwo do nabywania gruntów zastrzeżono dla robotników rolnych i małorolnych chłopów, co w rzeczywistości było fikcją, ze względu na bardzo wysokie ceny ziemi. Łącznie w ręce chłopskie przeszło 1,25 mln ha ziemi, ale nie było to spowodowane przymusowym wykupem. Parcelacja była często źródłem środków na zagospodarowanie folwarków pozostałych w rękach obszarników. Była narzędziem polonizacji, gdyż właśnie wtedy znaczna część ziemi oddawana była polskim osadnikom, którzy w latach 1924–1925 stanowili 65% nabywców¹⁶. Małorolni i bezrolni zaciągali pożyczki na zakup ziemi, które niejednokrotnie nie były możliwe do spłacenia. Duża część ziemi przeszła w ręce zamożniejszej części wsi, która mogła sobie pozwolić na zakup większych ilości ziemi. Pomyślna koniunktura w przemyśle umożliwiła również czerpanie dochodów z gospodarki rolnej, co zwiększyło wpływy z wszelkiego rodzaju zajęć ubocznych, jak praca przy robotach ziemnych, budowlanych czy leśnych. Wzrost zamożności wsi wpływał na zakup większych ilości maszyn i urządzeń rolniczych, nawozów sztucznych i artykułów budowlanych. Ta korzystna sytuacja dla polskiego rolnictwa wynikała z pomyślnego kształtowania się nożyc pomiędzy cenami artykułów rolnych, a cenami artykułów przemysłowych w Polsce. Stosunek ten w latach 1925–1928 zmieniał się wyraźnie na korzyść chłopów, gdyż malały ceny artykułów przemysłowych wyrażone w kilogramach najważniejszych produktów rolnych. Uzyskiwane nadwyżki finansowe przeznaczali chłopcy na zwiększenie obszaru gospodarstwa poprzez zakup ziemi. Chłopcy na ten cel zaciągali pożyczki w bankach i u lichwiarzy, gdyż pomyślna koniunktura zarówno w przemyśle, jak i rolnictwie dawała nadzieję, że dług zostanie spłacony. W ten sposób pogłębiła się zależność drobnych gospodarstw chłopskich od kapitału finansowego, co w późniejszych, niepomyślnych latach stawało się dla chłopów ogromnym ciężarem.

¹⁶ Cz. Madajczyk, *Burżuazyjno-obszarnicza reforma rolna w Polsce 1918–1939*, Książka i Wiedza, Warszawa 1956.

Pod koniec 1929 roku wybuchł ogromny kryzys, który dotknął szczególnie istniejącą wtedy gospodarkę kapitalistyczną. Swym zasięgiem objął on Polskę, jej cały przemysł i rolnictwo, a objawiał się przede wszystkim spadkiem cen. Rolnicy dotkliwie odczuwali długi zaciągnięte w okresie przedkryzysowym, a poważnym obciążeniem dla rolnictwa były podatki państwowe i samorządowe. Chłopi, jako typowi przedstawiciele wsi polskiej sprzedawali na zaspokojenie bieżących potrzeb gospodarstwa całą posiadaną nadwyżkę towarową. W okresie kryzysu nie wystarczało to na spłatę wcześniej zaciągniętych zobowiązań, a zmuszało chłopa do częściowej sprzedaży produktów niezbędnych do utrzymania swojej rodziny i inwentarza żywego. Określało to z kolei niezwykle wysoki spadek cen płodów rolnych, który pogрузzył wieś polską w ogromną nędzę oraz uwstecznił metody gospodarowania. Gospodarstwa wiejskie przeznaczały znaczną część swoich dochodów pieniężnych na spłaty podatków i długów, gdyż ich nieuregulowanie groziło licytacjami i sekwestrami majątku¹⁷.

Panujący w latach 1929–1935 kryzys w polskim rolnictwie miał inne oblicze na wielkiej własności folwarcznej, w bogatych kapitalistycznych gospodarstwach chłopskich i w gospodarstwach małych i średniorolnych. Najsilniej odczuły go najsłabsze ekonomicznie małe gospodarstwa. Były one najbardziej zadłużone w przeliczeniu na 1 ha powierzchni i to na warunkach finansowych o wiele gorszych aniżeli gospodarstwa duże, które korzystały ze stosunkowo taniego kredytu w Państwowym Banku Rolnym. Duże gospodarstwa obszarncze i kapitalistyczne przechodziły kryzys lżej, aniżeli małe gospodarstwa chłopskie. Uzyskiwały one mniejsze zyski, czasami były zmuszane do pomniejszania substancji majątkowej, ale prawie nigdy nie prowadziło to do ich upadku. Zasadniczymi przyczynami szczególnie ostrego i przewlekłego przebiegu kryzysu w Polsce były mała pojemność rynku wewnętrznego spowodowana wadliwą strukturą agrarną i zaniechaniem przeprowadzenia radykalnej reformy rolnej. Powodowało to sztuczne zakłócenie ukształtowanych w dłuższym okresie proporcji cen wywołane wyśrubowaniem cen wyrobów przemysłowych przez organizacje monopolistyczne, głodową podaż artykułów rolnych oraz spadek cen surowców i artykułów pochodzenia rolnego na rynkach światowych.

Już w 1933 roku podjęto w Polsce akcję oddłużeniową, z której korzyści odniosły gospodarstwa obszarncze i kapitalistyczne, które były zadłużone w instytucjach bankowych i kredytowych. Mniejsze korzyści odniosły małe gospodarstwa chłopskie, które przeważnie posiadały zobowiązania składające się w większości z lichwiarskich pożyczek prywatnych. Małe gospodarstwa chłopskie były w bardzo niekorzystnej sytuacji finansowej, gdyż cała polityka rządowa była w tym okresie nastawiona na pomoc wielkim gospodarstwom rolnym. W 1935 roku oszacowano na podstawie przeprowadzonej ankiety przez Instytut Gospodarstwa Społecznego, że liczba osób które mogą natychmiast odejść ze wsi bez zmiany struktury agrarnej i poziomu techniki wynosi 2,4 mln. Dodając do tego osoby częściowo zbędne

¹⁷ Sekwestr - sądowe zajęcie majątku w celu zapewnienia realizacji roszczeń; <http://slovníki.gazeta.pl/> [27.04.2011].

przeludnienie wsi wynosiło blisko 4,5 mln osób¹⁸. Przeludnienie wsi decydowało o możliwościach zatrudnienia w okresie nawału robót polowych, a największą rolę odgrywali niestali robotnicy folwarczni w województwach o najwyższym procencie karłowatych gospodarstw chłopskich. Otrzymywali oni płace niższe o 30–60% od stałych robotników folwarcznych, co było pozostałością feudalnych form wyzysku chłopów¹⁹.

Poprawa sytuacji gospodarczej w Polsce nastąpiła w 1936 roku, gdy dzięki zwwyżce cen zbóż na rynku światowym polepszyła się sytuacja rolnictwa wynikająca z ogólnej poprawy koniunktury gospodarczej w Europie i Stanach Zjednoczonych. Wzrost cen, który nastąpił już w drugiej połowie 1935 roku, był wynikiem nieurodzaju w Stanach Zjednoczonych oraz wzrostu spożycia artykułów zbożowych w krajach o charakterze produkcji przemysłowej, które już w roku 1933 weszły w fazę ożywienia gospodarczego. Zanotowano dużą poprawę sytuacji rolnictwa spowodowaną ożywieniem ruchu inwestycyjnego w obszarze zakupu maszyn i narzędzi rolniczych oraz nawozów sztucznych. W latach 1936–1938 próbowano realizować program rozbudowy przemysłu i równocześnie uzdrowienia struktury agrarnej. Powiązania grupy rządzącej z obszarnictwem uniemożliwiały realizację tego zadania w drodze reformy rolnej. Parcelacja objęła wyłącznie 328 ha, gdyż rząd w praktyce zrezygnował z przymusowej parcelacji, a reformę rolną próbowano zastąpić ustawą o niepodzielnych gospodarstwach rolnych, opartą na wzorach niemieckich. W myśl tej ustawy większym gospodarstwom chłopskim miał przysługiwać przywilej niepodzielności. Mogłyby być one dziedziczone przez jednego ze spadkobierców, przez co zamierzano na wsi stworzyć warstwę bogatych gospodarstw zatrudniających pracowników najemnych. Zgodnie z zamierzeniami rządu ukształtowana warstwa bogatych chłopów stanowiłaby dla niego oparcie na wsi. Niestety w praktyce nie przyniosło to spodziewanego rezultatu.

W latach 1937–1939, gdy w Polsce rozwijały się produkcja wojenna i postępujące zbrojenia, rolnictwo i przemysł polski przeżywały fazę ożywienia. Wzrastały ceny produktów rolnych oraz nastąpiła dalsza poprawa położenia finansowego wsi, co miało swoje odzwierciedlenie w polepszeniu wypłacalności i zwiększeniu zakupów nawozów sztucznych i maszyn rolniczych. Niestety w 1938 roku stan rolnictwa był mniej pomyślny, ze względu na spadek cen zboża, a w roku 1939 pojawiły się pierwsze oznaki recesji.

Ogólnie można powiedzieć, że w okresie dwudziestolecia międzywojennego uległa pewnym zmianom struktura agrarna Polski wynikająca ze stopniowo przeprowadzanej reformy rolnej. W okresie dwudziestolecia parcelacją objęto 2654 tys. ha, czyli 7% ogółu użytków rolnych w Polsce. Zmniejszyła się własność wielkoobszarnicza, a część ziemi przeszła w ręce chłopskie. Nadal jednak 25,8% ziemi uprawnej należało do gospodarstw o powierzchni ponad 50 ha, przy ich liczbie 0,5% ogólnej liczby gospodarstw w Polsce. Parcelacja doprowadziła do

¹⁸ M. Stańczyk, *Przeludnienie agrarne w Polsce kapitalistycznej*, „*Ekonomista*” 1955/1, s. 106.

¹⁹ K. Rey, *Uwagi w sprawie przeżytków feudalnych w rolnictwie Polski międzywojennej*, „*Ekonomista*” 1956/2, s. 122.

utworzenia 153,6 tys. samodzielnych parcel i zwiększenia powierzchni 503 tys. gospodarstw. Ogólnie można powiedzieć, że w tamtym okresie polskie rolnictwo nie należało do dobrze rozwiniętych. Struktura agrarna warunkowała jego rozwój i nie przyczyniała się do stałego rozwoju przemysłu. Nie przeprowadzono w całości podziału pomiędzy chłopów ziemi pochodzącej z radykalnej parcelacji majątków państwowych, kościelnych i prywatnych. W Polsce po II wojnie światowej, gospodarstwa folwarczne zostały rozparcelowane bądź utworzono z nich Państwowe Gospodarstwa Rolne.

6. PODSUMOWANIE

Podsumowując rozważania nad formami organizacyjnymi zagospodarowania ziem polskich na przestrzeni wieków oraz ich przeglądem można zauważyć, że ich ukształtowanie i modyfikacje zachodziły proporcjonalnie do potrzeb, w zależności od stanu zamożności właścicieli oraz warunków społeczno – politycznych. Struktura jednostek organizacyjnych polskiego rolnictwa na przestrzeni wieków była na początku zorientowana na wiejskie gospodarstwa rodzinne, które w większości przypadków okazywały się najlepiej gospodarującymi i zaspakajającymi elementarne potrzeby żywnościowe ich właścicieli i pozostałej części społeczeństwa. Z czasem rozwijały się folwarki, latyfundia, gospodarstwa włościańskie i dobrze zorganizowane gospodarstwa, manufaktury i przedsiębiorstwa kapitalistyczne. Była to benedyktyńska praca kolejnych właścicieli tych form nad ich doskonaleniem i przygotowaniem do optymalnego i ekonomicznego funkcjonowania w warunkach gospodarki rynkowej, które obecnie mogą być dalej modernizowane i rozwijane, jako dobrze zorganizowana forma kapitalistyczna.

BIBLIOGRAFIA

- Czyżewski A., Henisz-Matuszczak A., *Rolnictwo Unii Europejskiej i Polski, Studium porównawcze struktur wytwórczych i regulatorów rynków rolnych*, Akademia Ekonomiczna w Poznaniu, Poznań 2006
- Ingłot S., Nowicki W., Strużek B., Żabko-Potopowicz A., *Zarys polskiej myśli ekonomiczno-rolniczej do drugiej wojny światowej*, PAN Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1973
- Madajczyk Cz., *Burżuazyjno-obszarnicza reforma rolna w Polsce 1918–1939*, Książka i Wiedza, Warszawa 1956
- Mączak A., *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*. Wiedza Powszechna. Warszawa 1981
- *Popularna Encyklopedia Powszechna*, Oficyna Wydawnicza Fogra, Kraków 2002
- Rey K., *Uwagi w sprawie przeżytków feudalnych w rolnictwie Polski międzywojennej*, „*Ekonomista*” 1956/2
- *Rocznik Statystyki RP 1928*

- Stańczyk M., *Przeludnienie agrarne w Polsce kapitalistycznej*, „*Ekonomista*” 1955/1
- Średniowski S., *Uwłaszczenie chłopów w Polsce*, Warszawa 1955
- Wawrzyniak B.M., *Monografia rolnictwa województwa kujawsko – pomorskiego*, Oficyna Wydawnicza Włocławskiego Towarzystwa Naukowego, Włocławek 2002
- *Wielka własność rolna. Statystyka Polski, 1919–1928*

FORMS OF ORGANIZATIONAL DEVELOPMENT OF POLISH LAND OVER THE CENTURIES

Summary: This paper provides a historical overview of the forms of organization of farms and agricultural enterprises in the Polish lands. It describes the sequence farms, estates, peasant farms, manufactures and capitalist enterprises operating in the Polish agriculture over the centuries. Analysis of historical perspective showed that their formation and modification occurred in proportion to needs, depending on the state of wealth owners and the socio – political circumstances. The author of the article also tries to point out that an early form of up to several hundred years ago, had symptoms on the current capitalist enterprises, the organizational structure and management methods are considered to be optimal in a market economy.

Key words: development, organizational form, farm, latifundium

*dr hab. Krzysztof Firlej,
Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie
Katedra Strategii Zarządzania i Rozwoju Organizacji
ul. Rakowicka 27, 31-510 Kraków
e-mail: krzysztof.firlej@uek.krakow.pl*